

Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

Ο Χριστιανισμός σαν ιδεολογικό ρεύμα πού καλύπτει μάλιστα μια μεγάλη περιοχή της φιλοσοφικής ιστορίας της ανθρωπότητας, εμφανίζεται με την πτώση του μεγάλου έλληνορωμαϊκού πολιτισμού κ' εκφράζει και αντικαθρεφτίζει στη σφαίρα της διανόησης τους κοινωνικοπολιτικούς όρους της εποχής εκείνης.

Αποτελεί μιά εποχή βάρβαρη και σκοτεινή πού ανακόφεται ή προοδευτική ιστορία του πολιτισμού της ανθρωπότητας, γιατί σταματάει και καταστρέφεται ή παραγωγή, γκρεμίζεται το οικονομικό οικοδόμημα (κ' ή υπερσκελετός φυσικά), κ' ή ανθρωπότητα ξεχνάει ολοένα τις πνευματικές κατακτήσεις της κ' επιστρέφει ραγδαία στη βαρβαρότητα (άρχαία κοινωνία, μεσαιώνας).

Ο Χριστιανισμός σαν ιδεολογική έκφραση των όρων αυτών δε μπορεί φυσικά να εξηγηθεί και να κατανοηθεί, αν δεν εξετάσουμε με τη μεγαλύτερη προσοχή τὰ ιστορικά γεγονότα της εποχής πού γεννιέται και πού επιβάλλεται, τους αγώνες των άξων της εποχής εκείνης, δηλαδή αν δε θέσουμε την εποχή του κάτω από το φωτεινό προβολέα της μαρξιστικής διαλεκτικής. Είναι ο μόνος τρόπος πού θα μπορούσε να μās έρμηνέψει κατάβαθα το ιστορικό φαινόμενο της εμφάνισης, της έπιβολής και της βαθμιαίας εξέλιξης κ' εξαφάνισης του Χριστιανισμού, πούναι φαινόμενο άνόμοιο κ' ασύνδετο φαινομενικά τόσο με τις προηγούμενες όσο και με τις κατοπινές από αυτόν άντιλήψεις της ανθρωπότητας. Άλλως ο Χριστιανισμός θα μιάζει με τυχαίο φαινόμενο ή με θέμα. Η πρώτη έκδοχή είναι άσπεία. Τίποτα το τυχαίο δεν υπάρχει στην ιστορία. Η δεύτερη είναι άσπείότερη ή μάλλον είναι... θρησκεία. Έμεις όμως κάνουμε, (ή τουλάχιστο φιλοδοξούμε να κάνουμε), έπιστήμη. Αν ο Χριστιανισμός όφειλόταν σε μιά θεϊκή άποκάλυψη, θα έπρεπε το λιγότερο να είναι μιά εποχή άνόδου, ένώ είναι μιά εποχή πτώσης και κοινωνικής παρακμής. Δε θα συζητήσουμε βέβαια σοβαρά μιά τέτοια έκδοχή!

Άλλά πώς θα μπορούσε έπιτέλους να μās εξηγήσει ο καλοπροαίρετος συζητητής, πού δε θάπιν παπας ή θεολόγος (και τί άλλο μπορούσε να ται); το γιατί ή εκκλησία, ύστερα από την άπάνταστη κοινωνικοπολιτική δύναμη πού περιβλήθηκε, δε μύηρεσε να κρατηθεί μόλις αλλάξανε οι κοινωνικοί όροι πού της είχαν δώσει τη δύναμη αυτή; Και πώς ο Χριστός από τὰ τεράστια κοινωνικοπολιτικά ζητήματα, πού διαχειριζότανε κ' έλυνε με τους έγκόσμους έκπρωσώπους του, παραμερίστηκε τόσο κ' έφτασε σημείο στο σημείο έκπροσώπησης με φριχτά άκαλοίσθητες έλαιογραφίες, να έπνυλοι «παρέγχα» τις δικαστικές αποφάσεις των μετρίων ανθρωπάκων πού εφαρμόζοντε το... ιδιώνυμο στην οδό Τσιότσας;

Κι' όμως. Ένας παπας, ή άκόμα κ' ένας καθηγητής θεολόγος ή όχι ένός Πονεπιστημίου πού άποβάλλει όσες φοιτήτριες δεν πιστέβουντε στην άσπορη σύλληψη, μπορεί να λέει ότι θέλει. Η σύγχρονη... δημοκρατική νομοθεσία όχι μόνονα δεν καταδικάζει, μα κ' ένθαρρύνει τέτοιου είδους «έλευθερία του λόγου». Ο άνθρωπος όμως πού σκέφτεται και πιστεύει στην άξία της σκέψης δεν μπορεί παρά με το Μαρξισμό να εξηγήσει και την εμφάνιση και καθολική έκτακτική του χριστιανισμού, και την κατοπινή παραμέριση του από το φιλοσοφικό προσκήνιο της ιστορίας στο περιθώριο μιάς δευτερεύουσας και τυπικής; έξυπνότητας ύποκριτικών μικρούποθέσεων των κρατούντων.

***

Η άρχαία κοινωνία στην πρώτη όργανική της ανάπτυξη στηριζότανε σε μιά γεωργική παραγωγή

με τη μορφή της μικροκαλλιέργειας. Το οικονομικό αυτό καθεστώς εΐτανε όπωσδήποτε το καλύτερο προσαρμοσμένο πρὸς τις άνάγκες της εποχής του και

δημιούργησε ένα πολιτισμό άψηλό, τον άρχαίο πολιτισμό. Εΐτανε λέει ο Μπάγκ, μιά κοινωνία χωρίς όξείες σύγκρουσες. Πραγματικά. Η άρχαία κοινωνία εΐτανε μιά δημοκρατία άγροτική, με σταθερή σχετικά άνεξαρτησία κ' αυτοπεποίθηση. Οι κοινωνικές δυνάμεις βρισκότανε σε μιά σχετική ίσορροπία και με τις λιγότερες σχετικά θυσίες ίκανοποιότανε το μεγαλύτερο μέρος των άναγκών των ανθρώπων. Βέβαια εΐτανε μιά κοινωνία ταξική. Υπήρχανε πλούσιοι και φτωχοί και σχετική κοινωνική άδικία. Τη μεγαλύτερη ύπερξεία παράγουνε οι δούλοι πού στην άρχή δεν εΐτανε και πολλοί και ζούσανε κάτω από τη στέγη του άφέντη.

Οι δούλοι δεν εΐτανε πολίτες. Οι άλλες τάξεις μετέχανε άμεσα στη διοίκηση της πολιτείας. Αυτά στην εποχή της άνόδου. Ο Άριστοτέλης καυκάει: «ήμιν δε πάντες οι πολίται μετέχουσιν της πολιτείας». Ίσως εΐτανε πιά λίγο άργά, κ' ή συμμετοχή εκείνη να μοιάζει κάπως με τη σημερινή των προλεταρίων στο άστικό κοινοβούλιο. Όπωσδήποτε ύπήρχε μεγάλο περιθώριο εργασίας κ' ή ενεργητικότητα των ανθρώπων περίσσεβε και ξοδευότανε στη δημιουργία κουλτούρας.

Η θρησκεία εΐτανε μιά όρθολογισμένη θεοποίηση των φυσικών δυνάμεων. Η ιδέα της μεταθανάτιας ζωής δεν ύπήρχε όπως παρουσιάστηκε άργότερα στο χριστιανισμό. Κι' αυτή ή ύποτυπώδικη άντίληψη του Άδου, εΐτανε όλότελα άπαλλαγμένη από τη χριστιανική ιδέα της μεταθανάτιας άνταπόδοσης—άμοιβής ή τιμωρίας.

Οι άνθρωποι δουλέβανε μαζί με τους δούλους. Άνεργία και κοινωνική μζέρια μεγάλη, όπως παρουσιάστηκε άργότερα, δεν ύπήρχε. Υπήρχε μιά εύρωστη ψυχική ίσορροπία πού το άνέβασμα της στο έπακρο δημιούργησε το άισθητικό ιδανικό του κλασικισμού—ιδανικό, πριν άπ' όλα, της κυρίαρχης τάξης φυσικά.

Όταν ο πολιτισμός αυτός με την άλλαγή των οικονομικών όρων και των παραγωγικών σχέσεων, έπεσε, ή ανθρωπότητα επιστρέφει πάλι στη βαρβαρότητα, πού με τον άρχαίο πολιτισμό είχε εγκαταλείψει. Οι έπιστήμες ξεχάστηκαν, οι κατακτήσεις της ανθρωπότητας περιφρονήθηκαν, οι άσυχολίες με την έπιστήμη θεωρηθήκανε σατανικές. Ός τις παραμονές της Γαλλικής επανάστασης, στο Γαλλικό Πανεπιστήμιο της Σορμπονας συζητούσανε για το πόσο άγγέλοι μπορούν να σταθούν πάνω στη μύτη μιάς βελόνας.

Είναι ένα σημείο της ιστορίας πού στερέβανε τα παραγωγικά μέσα, πού καθυστέρησε ή πρόοδος της τεχνικής, πού δε βρέθηκε καμιά τάξη συνεδεμένη με τελειότερους τρόπους παραγωγής (όπως στη σημερινή εποχή το προλεταριάτο) και γι' αυτό ή πάλη των τάξεων κατέληξε σε μιά μεγάλη καταστροφή, την καταστροφή όλων των κοινωνικών τάξεων πού παλέβανε την εποχή εκείνη. Η έκφραση στην ιδεολογική σφαίρα της καταστροφής εκείνης, είναι ο χριστιανισμός—με την πρώτη μορφή του.

***

Ο άρχαίος πολιτισμός πού τὰ πρότυπά του θαμαστήκανε τόσο πολύ, άρχισε να διαγράφει μιά κατιούσα. Η κοινωνική όργάνωση πού τον ύποστήριζε, ή άρχαία κοινωνία πού στην άκμή της έφτασε σ' ένα άναπτυγμένο έμπορικό καπιταλισμό κ' ήμπεριαλισμό εξέθρεψε τεράστιες οικονομικοκοινωνικές άντιθέσεις πού την όδηγήσανε στο μοιραίο το τέλος της. Ο μιλιταρισμός, μοιραία συνέπεια του ήμπεριαλισμού έδωκε την άρχή και το τέλος της καταστροφής. Οι πόλεμοι πού από μικροί στην άρχή μεγαλώνανε

σ' ἔχταση καὶ διάρκεια φέρανε μιὰ μεγάλη οἰκονομική ἀθλιότητα. Οἱ μικρογεωργοὶ ἀφήνουν τὰ κτήματά τους ἀκαλλιέργητα καὶ πολεμοῦσανε. Τὸ σιτάρι ἀρχίνησε νὰ ἀκριβαίνει. Ἀγοράζονταν πιά μὲ μεγάλους τόκους. Τὰ χρέη κ' οἱ φόροι αὐξάνονταν. Οἱ μικροῖδιοχτησίαις περιερχότανε πιά στοὺς πλουσίους, κ' ἡ μάζα τῶν δούλων μεγάλωνε μὲ τοὺς αἰχμάλωτους τῶν πολέμων. Στὴ θέση τῆς καλλιέργειας τῶν πρώτων λεύτερων ἀγροτῶν, μπήκε ἡ παραγωγή τῶν μεγάλων ἀγροκτημάτων, μὲ δούλους ποὺ ζούσανε κατὰ κοπάδια καὶ δούλεβαν κάτω ἀπὸ τὸ καμουτοὶ τῶν ἐπιστατῶν τους.

Οἱ ἔχτοπισμένοι μικροκαλλιεργητὲς συγκεντρωνόταν στὶς μεγάλες πόλες γιὰ νὰ βρῶνουν δουλειά, ἀλλὰ οἱ δούλοι ποὺ ὄλο καὶ αὐξάνονταν τοὺς συναγωνίζονταν παντοῦ, κ' αὐτὸ ἐλέτεινε τὴν ἀθλιότητα. Ὡς μοναδικὸς τρόπος συντήρησης παρουσιάστηκε τότε ἡ ζητιανιά ἢ κ' ἔλεημοσύνη. Πόση διαφορὰ μὲ τὸ σημερινὸ προλεταριάτο ποῦναι συνεδεμένο μὲς στὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση μὲ τελειότερους τρόπους παραγωγῆς καὶ βαδίζει μὲ αὐτοπεποίθηση πρὸς τὴν ἀπελευτέρωση τῆς κοινωνίας ἀπὸ τὴν ἀδιέξοδη κρίση της, ἀναλαβαίνοντας σὰν κυρίαρχη τάξη τὴ διεύθυνση τῆς παραγωγῆς. Οἱ προλετάριοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶταν μιὰ τάξη νεκρῆ, παρασιτικὴ ἐπειδὴ ἀκριβῶς εἶταν ἔξω ἀπὸ τὴν παραγωγή. Τοὺς παραμέριζε ἡ ἐξέλιξη. Ἐλεύτεροι καὶ μὲ πολιτικὰ δικαιώματα πουλούσανε κατὰ μάζες τοὺς ψήφους τοὺς στοὺς δημαγωγούς. Καὶ κείνοι μὲ μεγάλες διανομὲς κ' ἔλεημοσύνες παρουσῶσαν τὶς μάζες. Εἶτανε μιὰ ἀχαλίνωτη μάζα ποὺ διαρκῶς ἔπεπτε οἰκονομικὰ καὶ ἠθικὰ, ἀνίκανη νὰ βρεῖ κοινωνικὲς ταξικὲς λύσεις ἀφοῦ βρισκότανε ἔξω ἀπὸ τὴν παραγωγή. Ἔτσι τὴν περιγράφει ὁ Κάουτσκυ.

Ἡ ἀπαίτησή της νὰ ζεῖ σὲ βάρος τῶν κυρίαρχων καὶ ἡ πλεονεξία τούτων, δημιούργησε νέους πολέμους, ποὺ ἀντὶ διέξοδο μεγαλώνανε γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους τὴν κρίση. Στὴν τάξη τῶν προλεταρίων προσθέτουνται τῶρα κ' οἱ ἀπελευθεροὶ δούλοι, γιὰτι καὶ τὸ εἶδος αὐτὸ εἶχε ξεπέσει μὲ τοὺς πολέμους τόσο ποὺ οἱ παλιοὶ ἀφέντες δὲ θεωροῦσανε συμφέρο τους τῶρα πιά νὰ τοὺς κρατᾶνε καὶ νὰ τοὺς θρέφουν. Ἡδὴ ἡ Ρώμη ἔχει καταχτήσει τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν ὑπόλοιπο κόσμον κ' ἡ κοσμοκρατορία της τρέμει συνθήμελη.

Οἱ φόροι, οἱ ληστρικοὶ πολέμοι, οἱ τόκοι ποὺ ἀπὸ ὄλο τὸν κόσμον συρρέανε στὴ Ρώμη, ἡ ἐξάντληση τῆς γῆς ποὺ καλλιεργιότανε γιὰ ἀποκλειστικὸ κέρδος καὶ χωρὶς σύστημα, ἀπὸ δούλους ἀξέστους, γιομάτους μίσος καὶ γιὰ τὰ ψυχα πράματα, ἡ ξακουστὴ σπατάλη τῆς Ρώμης, μὲ τὰ γλέντια, τὶς τελετές, τοὺς θουάμβους, τὰ μνημεῖα, οἱ ἐπιδρομὲς τῶν βαρβάρων, ἐπιφέρανε τὴ μοιραία πιά πτώση. Ἡ ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία κόπηκε μὲ τὴ πτώση τῆς θαλασσοκρατορίας (*).

***

Ἄλλες τὶς τάξεις τὶς κυρίως τότες ἀπαισιοδοξία κ' ἀποκαρδίωση. Πιθανότητες καλλιτέρευσης ἀπὸ πουθενὰ γιὰ καμιὰ τάξη δὲ φαινότανε. Παντοῦ σκοτάδι. Ἡ ζωὴ γενότανε μαύρη κ' ἀνάξια νὰ τὴ ζεῖ πιά κανένας. Καμιὰ διέξοδο, κανένα ἐνδιαφέρον. Κοιλὰδα λύπης. Οἱ σκέψεις αὐτὲς ποὺ χαρακτηρίζανε τὴ διανοητικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς ἐτοιμάζανε καὶ διαμορφώνανε σιγὰ σιγὰ τὸν Χριστιανισμό. Κι ὅπως δὲν ἔπαυε ἕνα ὕλινο κίνητρο γιὰ νὰ σπρῶξει τὶς μάζες σὲ μιὰ κοινωνικὴ ἀπελευτέρωση, ἔτσι καὶ δὲν μπορούσε νὰ ὑπάρξει μιὰ γερὴ πίστη σ' ἕνα ἰδανικὸ ποὺ θὰ τὶς ὀδηγοῦσε σὲ μιὰ ἠθικὴ λύτρωση μέσα σὸ πλάισιο τῆς τωρινῆς ἐπίγειας ζωῆς.—λέει νομίζω ὁ Κάουτσκυ. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ στάθηκε ἡ πρώτη

διαμόρφωση τοῦ χριστιανισμοῦ ποὺ ἐμφανιζότανε σύγχρονα σὲ πολλὰ μέρη, ἀλλοῦ πῶς ἔντονα, ἀλλοῦ πῶς ἀστενικά,—σ' ὄλο τὸ γνωστὸ τότε κόσμον. Οἱ ἀσιατικὲς θρησκείες, ἐπαρχιῶν ποὺ εἶχε καταχτήσει ἡ Ρώμη, συμβάλανε κ' ἐπηρέαζανε τὴ νέα φιλοσοφία τῆς ἀνθρωπότητας. Ὅλοι οἱ φιλόσοφοι τῆς μεταβατικῆς ἐποχῆς.. χριστιανίζανε πολὺ πρὶν ὑπάρξει,—ἀν ὑποθέσουμε πὼς ὑπῆρξε— ὁ Χριστὸς, καὶ πολὺ πρὶν ξεσπάσει ἀπὸ τὴν Ἰουδαία τὸ κήρυγμά του. Ἡ σκέψη τῶν ἀνθρώπων ἔχανε τὴν ἐμπιστοσύνη της πρὸς τὴ ζωὴ. Ὀνειρευότανε μιὰ σωτηρία μὲ ὑπερφυσικὰ μέσο, ἀφοῦ μὲ φυσικὰ δὲν ἦτανε δυνατὴ. Οἱ τελευταῖοι αὐτοκράτορες θεοποιούτανε αὐθόρμητα ἀπὸ τὴν ἄλλοτε δημοκρατικὴ καὶ ρεαλιστικὴ μάζα. Ἡ φαντασία γενότανε εὐξέστη καὶ νοσηρὴ. Οἱ φιλόσοφοι συνειδητοποιώντας τὴν κοινωνικὴ ἀπελπισία, αὐτοχτονοῦσαν. Φῆμες γιὰ θάματα καὶ ἄλλα τερατώδηκα περιστατικὰ, κυκλοφοροῦσαν ἀπὸ στόμα σὲ στόμα. Τὰ περισσότερα θάματα τοῦ Χριστοῦ, κ' αὐτὴ ἡ ἀσπορη σύλληψη παρθένων,—εἶτανε λαϊκὲς διαδόσεις στὴ Δύση πολὺ πρὶν τὰ... κάνει ὁ Χριστὸς στὴν Ἀνατολὴ ἢ μᾶλλον πολὺ πρὶν τοῦ τὰ φορτώσουν οἱ Εὐαγγελιστὲς.

Κι ὅσο μεγάλωνε ἡ ἀθλιότητα, μεγάλωνε κ' ὁ μυστικισμὸς. Ὅσο ἡ παροῦσα ζωὴ γενότανε ἀνυπόφορη, τόσο ἡ σκέψη τῶν ἀνθρώπων εἶχε ἀνάγκη καὶ πᾶνονταν ἀπὸ τὸ φανταστικὸ σχῆμα τῆς μέλλουσας ζωῆς, ποὺ θάβυνη ὄλα τὰ ἄλυτα προβλήματα τῆς τωρινῆς. Σὲ κείνη θὰ ὑπαρχε ἡ δίκαια ἀνταμοιβή, ἡ αἰώνια εὐτυχία. Οἱ προλήψεις αὐτὲς διαδίδονταν ὄλοένα. Τὸ ἐξακολουθητικὸ καὶ χωρὶς τέλος μεγάλωμα τῆς κοινωνικῆς ἀθλιότητος, δημιούργησε τὸ αἰσθημα τῆς ἐλεημοσύνης καὶ τῆς εὐσπλαχνίας, ποὺ εἶτανε ἀναγκαῖα γιὰ τὴν πραγματικότητα τῆς κοινωνικῆς παρακμῆς. Ἡ ἀρνηση τῶν αἰσθημάτων αὐτῶν θὰ ἐπέφερε τὴν ἐπουράνια τιμωρία. «Ὁ ἐλεῶν πτωχὸν δανεῖζει θεόν.» Ὁ πλούσιος ἔπρεπε νὰ πουλήσει τὰ ὑπάρχοντά του καὶ νὰ τὰ μοιράσει στοὺς φτωχοὺς.

Ἔτσι ἐμφανίστηκε ὁ Χριστιανισμὸς στὴν πρώτη μορφή του σὰ μιὰ θρησκεία τοῦ φτωχοῦ προλεταρίου ποὺ ὑπόφερε. Οἱ φτωχοὶ ὅταν δόθηκαν τὸ σύνθημα πῆραν καὶ τὰ ὄπλα νὰ τὸν ἐπαβάλλουνε. Δὲν εἶναι ἀπίθανο πὼς κάψανε καὶ τὴ Ρώμη τὴν ἐστία αὐτῆς τῆς διαφθορᾶς. Εἶτανε ὅμως ἀργά. Ὁ Χριστιανισμὸς εἶχε γίνει πιά ὄργανο τῶν ἐκμεταλλευτῶν. Ἡδὴ εἶχε χάσει τὴν ἀρχικὴ σημασία του κ' ὅταν ἡ κοινωνία μετὰ τὴν τεραστία πτώση της, ξανάρχισε νὰ ὀργανώνεται καὶ νέες κοινωνικὲς τάξεις ἐμφανιζότανε ὁ Παῦλος πρῶτος (σὰ σημερινὸς σοσιαλισμὸς) εὐνοῦχισε τὴ διδασκαλία αὐτῆ καὶ τὴν ἔθεσε στὴν ὑπηρεσία τῶν ἐκμεταλλευτῶν. Αὐτοῦ βρῖσκειται καὶ σήμερα. Μὰ ἀπὸ τὰ λόγια τῶν Εὐαγγελίων καταλαβαίνει κανένας εὐκολὰ τὸ πρωταρχικὸ του περιεχόμενον.

Ὅσαι ἡμῖν τοῖς πλουσίοις κ.λ.π. κ.λ.π.

***

Ὁ Χριστιανισμὸς ὅπως βλέπουμε δὲν εἶναι δημιούργημα ἑνὸς ἐγκεφάλου ἀλλὰ μιᾶς ὀλάκαιρης ἐποχῆς κάτω ἀπὸ ὀρισμένους συνθήκες. Τὶ ρόλο ἐπαίξε στὴ δημιουργία του ὁ Χριστὸς ποὺ βλέπουμε ταχτικά ζωγραφισμένους στὶς ἐκκλησιᾶς, στὶς ἐπιχειρήσεις τῶν ἐκμεταλλευτῶν κ' ἀπάνω στὰ Εὐαγγέλια ποὺ ὀρκίζονται οἱ ἀστυνομικοὶ στὶς δίκες τῶν ἐργατῶν; Εἶναι ἀμφίβολο ἀν ὑπῆρξε, πότε ὑπῆρξε καὶ ποῖος ἀκριβῶς εἶτανε. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τοῦ γενικοῦ παροξυσμοῦ εἶχανε ἐμφανιστεῖ πολλοὶ καὶ διάφοροι ἰδεόληπτοι καὶ θεόληπτοι προφῆτες. Δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ ὑπῆρξε ἕνας τέτοιος στὴν Ἰουδαία, πῶζῆσε καὶ πέθανε κατὰ οἰοδήποτε τρόπο καὶ τὴ διδασκαλία του ἀποτελεσε τὸν πυρῆνα τῆς μεγάλης χριστιανικῆς ἰδεολογίας, ἡ ποὺ γιὰ οἰοδήποτε λόγο θεωρήθηκε πὼς αὐτὸς ἐξέφρασε τὶς ἰδέες ποῦχε ἐκφράσει ἀπλά ἡ ἐποχὴ τοῦ ὀλάκαιρης. Ἱστορικὰ δὲν ἀποδείχεται τίποτα.

Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἀναντίρρητο πὼς ἀποτέ-

(*) Γιὰ ὄλα τὰ ζητήματα ποὺ θίγονται παραπάνω καὶ παρακάτω σὸ σημείωμα τοῦτο, μπορεῖ νὰ κοιτάξει ὁ ἀναγνώστης σχετικὲς μελέτες καὶ συγγράμματα τῶν: Κάουτσκυ, Κορδάτου, Λαφάργκ, Μπάγκ, Μπουζάριν κ.τ.ρ.